

KAVRAMLAR VE KURAMLAR

Düşünce Bilimleri

Editör

M. Nesim Doru - Kamuran Gökdağ

MARDİN ARTUKLU ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI

KAVRAMLAR VE KURAMLAR -Düşünce Bilimleri-

Baş Editör

M. Nesim Doru-Kamuran Gökdağ

Cilt Editörleri

Yunus Cengiz

İbrahim Deniz

Necip Uyanık

İbrahim Halil Çetres

MARDİN ARTUKLU ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI

Mardin Artuklu Üniversitesi Yayınları

Kavramlar ve Kuramlar
Düşünce Bilimleri

Baş Editör
M. Nesim Doru-Kamuran Gökdağ

Cilt Editörleri
Yunus Cengiz
İbrahim Deniz
Necip Uyanık
İbrahim Halil Çetres

İç Düzen ve Kapak Tasarım
Abdullah Özgür Oral

Matbaa Sertifika No: 44676

Birinci Baskı
Aralık 2020
Mardin

ISBN
978-605-4202-62-1

Baskı-Cilt
Mardin Sesi Gazetecilik Matbaacılık Yayıncılık
Amb. Dağ. San. ve Tic. Ltd. Şti.
0482 213 16 56 - 212 11 58

Copyright© Mardin Artuklu Üniversitesi Yayınları
Mardin Artuklu Üniversitesi, Artuklu Yerleşkesi, Diyarbakır Yolu
Artuklu / Mardin
Tel : +90 482 2134002 • Fax : +90 482 2134004
web : www.artuklu.edu.tr

Yayımlanan yazıların hukuki sorumluluğu yazarlarına aittir.

Bu eser GAP Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı'nın katkılarıyla basılmıştır.

İÇİNDEKİLER

METAFİZİK VE DİN

Bir Sınır Kavramı Olarak Khora ve Hayal	
M. Nesim Doru.....	3
Klasik Dönem İslam Filozofları İlim Tasniflerinde Metafizik: Konusu ve Diğer İlimlerle İlişkisi	
Kamuran Gökdağ.....	15
İzutsu'nun Okumasıyla İbn Arabî'nin Fusûs'unda Tasavvuf Dili: 'Mutlak Varlık'ın Bir İfadesi Olarak Tecellî	
İlyas Özdemir.....	37
İbn Arabî'nin Varlık Anlayışı Bağlamında Âlemdeki Bilgi Kaynakları ve İnsan-ı Kâmilin Yorumlayıcılık Özelliği	
Sezin Büyükmenekşe.....	61
İnsan-Tanrı Diyalogunun Kadim Bir Örneği: Minu-yi Hired	
Mehmet Mekin Meçin.....	73
Etimolojik Açıdan Ölümsüzlük Problemi	
Abdullah Pakoğlu.....	91

TOPLUM VE SİYASET

Filozof, Muhalif ve Sosyo-Politik Sınırlar: Özgürlük ve Erdemlilik İlişkisi Bağlamında Fârâbî ve İbn Bâcce'de Nevâbit Kavramı	
Kamuran Gökdağ.....	103
Pozitivist Bir Evren İnşası: Tevfik Fikret'in Şiirlerinde Pozitivist Ütopya	
Beyhan Kanter.....	121
Emile Durkheim'da Toplumsal Düzen Tartışması	
İbrahim Yücedağ.....	135
Michel Foucault'da Dil ve İktidar	
Himmet Hülür & Hamit Ölçer.....	151
Adalet Kavramının Eşanlamlısı Olarak Meşveret	
Alpaslan Akkurt.....	163
Carl Schmitt'te Bir Sınır Kavramı Olarak Egemenlik	
İbrahim Deniz.....	179
مفهوم اللغة الاجتماعي عند علي عبد الواحد وافي	
محمد الفارس.....	187
مكانة ابن خلدون بين علماء الاجتماع والاقتصاد وأثره في الفكر الغربي (المنظومة المفاهيمية)	
سمير الشيخ علي.....	213

الإطار القانوني الناظم لوجود اللاجئين السوريين في تركيا بين الواقع والطموح وسام الدين العكلة	239
---	-----

PSİKOLOJİ VE AHLÂK

Yeni Bir Bilim Olarak Felsefi Sağaltım ve Pratik İmkânları Şahin Filiz&Zhanat Zhanbeyeva	253
Metafizik, Epistemolojik ve Psikolojik Boyutuyla Vicdan Kavramı Anar Gafarov	269
İsyân Ahlakı'nın İzlerini Öğretmede Aramak: Nurettin Topçu'da Öğretmen Ahlakı Muhammed Öz	399
Yaşlılık Kuramları Bağlamında Yaşlılığın Anlam Değişimi Deniz Işiker Bedir	309

BİLİM VE MANTIK

Einstein ve Popper Ekseninde Kuramın Öncel(1)iği Rafiz Manafov & Zehra Oruk Akman	323
Özellikler, Bağıntı ve Süreklilik Sorunu A. Suat Gözcü	339
Radyolojinin Tıp Bilim Düşüncesinin Değişimine Etkisi Safiye Kafadar & Hüseyin Kafadar	347
Mantık Biliminin Sınırları İbrahim Halil Çetres.....	357

DİL VE KAVRAMLAR

Hayat ve Ölümün Sınırlarında Yazı Yazmak Yunus Cengiz	367
Fârâbî Felsefesinde Dil, Düşünce ve Kavramda Evrim (Kitâbu'l-Hurûf Bağlamında) Adil Koyuncu.....	377
İhvân-ı Safâ Risâlelerinde Cüz'î/Tikel Akıl Kavramı Nusret Taş	397
Osmanlı Müziğinde Usûle Dair Kavramlar Muhammed Aydın	421
Dil, Bilim ve Din Açısından Gelenek Kavramı Üzerine Bir Değerlendirme Safa Demir Sarı.....	437

İletişim Dilinde Sıkça Karıştırılan Empati ve Sempati Kavramları Üzerine

Sezergül Yıkılmış..... 451

TARİH VE KÜLTÜR

Protestanlığın Yayılmasında Osmanlı Etkisi: Kanunî Sultan Süleyman Dönemi (1520-1566)

Feridun Bilgin..... 463

The Language-Building for the Nation-Building: Martin Hartmann's Discourse on the Ottoman Literature and Language Purification Attempts

Remzi Avcı..... 487

İran Mitolojisinde Cinsiyet Eşitliği

Pouneh Abdollahifard..... 499

Modern Dönemde Türkiye ve İran'da Dil ve Milliyetçilik Düşüncesinin Gelişimi: Ziya Gökalp ve Ahmed Kesrevî Üzerinden Mukayeseli Bir Perspektif

Mehmet Akif Koç..... 513

دور المرأة الأندلسية في ازدهار الحركة الفكرية

نرجس كدرو 535

ARKEOLOJİ VE ANTROPOLOJİ

Antropolojik Bir Bulguyla Akıl Yetisini Sosyolojik Olarak Yorumlama İmkânı: Aklın Somut Bir Göstergesi Olarak Âkûlê ve Aklın Rolü

Halit Yeşilmen 567

Intra- and Intercommunal Rituals in the Upper Mesopotamian Pre-Pottery Neolithic: The Beginning of Organized Religion?

Abu B. Siddiq & Vecihi Özkaya..... 585

Uzak Geçmişimizi Bugüne Uyarlamak: Neolitik Dönem

İnançlarını İdeolojik Okumak Üzerine Bazı Değerlendirmeler

Bilal Toprak..... 607

İnanç Sembolizminde Kutsal Bir Varlık Olarak Su: Adıyaman Örneği Üzerinden Bir İnceleme

Tekin Çifçi..... 619

من الأنثروبولوجيا الدلالية إلى علم الدلالة الأنثروبولوجي (دراسة حيوية في خلق الإنسان ونشأة اللغة بين البيولوجيا والميثولوجيا)

مهنا بلال الرشيد 639

EĞİTİM VE PEDAGOJİ

A Case Study: A Learner's English Language Learning Journey Examining Personal, Motivational and Socio-Cultural Factors Serap Yıldız.....	659
Liderlikte Yeni Bir Yaklaşım: Erdemli Liderlik ve Okul Müdürlerinin Erdemli Liderlik Davranışlarının İncelenmesi Mehmet Yiğit& Bünyamin Ağalday	679
Körlük ve Bilgelik: Üç Film Analizi Bağlamında Bir Değerlendirme Yunus Bucuka	719
Hüsn-ü Zan ve Su-i Zan Kavramlarını Sosyal Biliş Kuramı Bağlamında Analiz Etmek Akif Akto	737
Dil Gelişiminin Matematiksel Düşünme Üzerindeki Etkisi Cemil İnan	763

ENTELEKTÜEL VE ÂLİM

Ali Şerîatî'nin Düşünceleri Çerçevesinde Aydın Kavramına Dair Bir Değerlendirme Adnan Çetin.....	781
İslamcı Bir Yazar Şule Yüksel Şenler ve <i>Seher Vakti</i> Dergisi Ahmet İşler.....	793
Düşüncüyü Aydınlatmak: Bir Âlim Portresi Olarak Gazalî Seher Oral	809
Dreyfus Davası ve Entelektüel Tartışmaları Sümeyra Güloğlu Hasar.....	819

ÇAĞDAŞ DÜŞÜNCE VE VAROLUŞÇULUK

Yaşam ve Ölümün Varoluşsal Sınırında Kierkegaard'da İnsan Kavramı Necip Uyanık.....	835
Deleuze ve Guattari'de Köksapsal Düşünce Hamit Ölçer & Himmet Hülür	849
An Existentialist Approach to Jean-Paul Sartre's <i>No Exit</i> Halit Alkan.....	863
Muhammed İkbâl'e Göre Din Mümkün Müdür? Yasin Gökhan	871
Baudrillard'da Tüketim Ögesi Olarak İmleyemeyen İmge İdris Kılıç	883

Yaşam ve Ölümün Varoluşsal Sınırında Kierkegaard'da İnsan Kavramı

Necip Uyanık*

*Bir ırmak boyunca uzanmak, geçip gitmek, sularla birlikte akmak,
kıymıtsız telaşsız. Ölüm içimizde geviş getirirken, kendi kendine
söylenip dururken.¹*

Giriş

Ölüm bir kavram veya sorun olarak insanların tarih boyunca üzerinde fikir yürüttüğü ve anlamaya çalıştığı bir hakikattir. Bunun yanında ölümün insan için bir sınır durumunu ifade edip etmediği de önem arz etmektedir. İnsanların en çok merak ettiği şey bu sınırın ne olduğu veya nasıl olduğudur. Bundan ötürüdür ki bir iddiaya göre ölüm veya diğer bir deyişle 'öleceğimiz' gerçeği insanın kendi hakkındaki en önemli gerçeğidir ve yaşamda bundan daha ağır hiçbir şey yoktur.² Bu bağlamda ölüm varlık dünyasında ampirik bir gerçeklik olmasına rağmen hayatın merkezinde sürekli yer edinen bir gerçeklik olmadığı iddiası da söz konusudur.³ Buna karşın ölüm tümüyle olumsuz değildir, öyle olsaydı, ölmek mümkün olmazdı.⁴ Öyleyse yaşamı anlamlı kılan tek şey ölümün var oluşudur. Bu durumda ölüm hem içimizde hem de dışımızdadır hem bizimledir hem de bizden uzaktır. Magill'in şu ifadesi ölümün insan için ne anlam ifade ettiğine dair önemli bir ipucu verir: "Ölüm, bütün hayatı kucaklayan ve ona sorumluluk getirerek değer katan bir fenomendir."⁵ Bu hâliyle ölüm kişiyi başkalarından ayırmak suretiyle gerçek anlamda kendisi olmasını sağlar.⁶ Ancak her bir insanın tekil olarak yaşayacağı ölümden

* Dr, Mardin Artuklu Üniversitesi Felsefe Bölümü, e-mail: necipuyanik@artuklu.edu.tr. (<https://orcid.org/0000-0002-5886-1474>)

¹ Emil Michel Cioran, *Doğmuş Olmanın Sakıncası Üzerine*, çev. Kenan Sarıalioğlu, İstanbul: Gendaş Kültür Yayınları, 2001, 48.

² Todd May, *Ölüm*, çev., Emre Keser, İstanbul: Say Yayınları, 2019, 12.

³ H. J. Blackham, *Altı Varoluşçu Düşünür*, çev. Ekin Uşşaklı. Ankara: Dost Kitabevi, 2005, 58.

⁴ Cioran, 18.

⁵ Magill Frank, *Egzistansiyalist Felsefenin Beş Klasiği*, çev., Vahap Mutal. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1992, 59.

⁶ Taşdelen Vefa, *Kaygıdan Umuda Varoluşun Renkleri*, Ankara: Hece Yayınları, 2017, 30.

sonra bir yaşamın var olup olmadığı veya gerçekten onun bir sınır olup olmadığı bir paradoks olarak kendini gösterir. Bunun yanı sıra ölümün bir sınır durumu olmasından öte ‘şu anda’ insan üzerine bıraktığı etki, varoluşçu felsefe için öncelikli bir problemidir. Dolayısıyla ölmeye önce yani yaşarken ölümün üzerimize bıraktığı etkiyi varoluşsal, psikolojik vd. açıdan değerlendirmek varoluşçu filozofların dikkatini çekmiştir. Bu doğrultuda Danimarkalı filozof ve teolog Søren Kierkegaard (1813–1855) birey–ölüm ilişkisini tekil bir hakikat olarak değerlendirmiş ve sorunu varoluşsal, psikolojik ve teolojik bir çerçevede tartışmış olup ölümün tekil birey üzerine nasıl bir etki bıraktığını ele almıştır. Onun vurgulamak istediği, ölümün somut bir gerçeklik olarak bireyi doğrudan ilgilendiren varoluşsal bir öneme sahip olduğu yönündedir.

Kierkegaard ve Ölüm

Kierkegaard’ın aykırı yaşamında kardeşlerinin ölümünün tesiri açıkça görülmektedir. 1813’te doğan Kierkegaard deyiş yerindeyse hepsi ‘ölüme ayrılmış’ yedi çocuktan en sonuncusudur ve bu durum onda derin bir melankoli ve endişenin oluşmasına neden olmuştur. Kendisi de bedenen zayıf ve hastalıklı olduğundan diğer kardeşleri gibi dünyaya erken veda etmesi kaygısıyla yaşamıştır.⁷ Bu yüzden Kierkegaard yaşamın kısıtlılığını sürekli olarak kendine sorun edinmiş ve birinci dereceden yakınlarının ölmesinin aynı şekilde kendisine uğrayacağı endişesi onu derin bir şekilde ölüm üzerine varoluşsal bir sorgulamaya sevk etmiştir. Bu durumu tuhaf bir şekilde şöyle anlatır: “(...)otuz dört yaşına ulaştım. Bunu anlayamıyorum: Geburtsdag’tan⁸ önce ya da o zamanda öleceğimden o kadar emindim ki; kayıtların yanlış olduğuna ve hâlâ otuz dört yaşına geldiğimde öleceğime gerçekten inanmaya başladım.”⁹ Bu yüzden otuz dört yaşına geldiğinde doğum yılından emin olmak üzere kilise kayıtlarını kontrol ettirmiştir.¹⁰ Kierkegaard otuz dördünde ölmedi ama yine de erken öleceğine yönelik beklentisi, kırk iki yaşına geldiğinde gerçekleşti. Bundan ötürü ölümü bekleyen bir birey olarak o, kısa yaşamına çok şey sığdırmaya çalışmış ve sanki erken öleceğini bilircesine her şeyi hızlıca seçmeye

⁷ Reneaux Roger. *Egzistansiyalizm Üzerine Dersler*. çev: Murtaza Korlaelçi. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Matbaası, 1994. 9.

⁸ Doğum Günü.

⁹ Søren Kierkegaard, *Günlüklerden ve Makalelerden Seçmeler*, çev., İbrahim Kapaklıkaya, İstanbul: Anka Yayınları, 2005, 318.

¹⁰ Robert Ferguson, *Kierkegaard’dan Hayat Dersleri*, çev., Elif Ersavcı, İstanbul: Sel Yayıncılık, 2017, 111.

karar vermiştir. Bu çerçevede Kierkegaard, çaresizce ölümü bekleyen bir zavallı gibidir. Ancak o, yaşamın gereksinimlerine ve tehlikelerine âşinâ olduğunu ve onlardan korkmadığını belirterek tüm yaşananlara karşın dirayetli davranmıştır.¹¹ Bu konuda Kierkegaard otuz beş yaşına gelene kadar ıstırapların ağırlığıyla ve pişmanlığın acı tadıyla bu dünyada ölmenin, tüm yaşamını ve kurtuluşunu günahların affedilmesine olan imanın yoluyla bulmayı öğrendiğini ifade eder.¹² Ancak ölümün kendisine bu kadar yakın olduğunu düşünmesine rağmen onu tanımaya çalışması ve onunla bir bakıma konuşuyor gibi hareket etmesi ve ölümü birçok şeyin farkında olmamız için tasvir etmesi çarpıcıdır.

Klasik felsefede yaşam ve ölüm paradoksu şeylere ve nesnelere verilen değer gerisinde kalmıştır. Varoluşçu felsefe ise ölüm konusunu insanın doğrudan varoluşundan yola çıkarak önemsemiştir. Mounier'ye göre ölümü unutmaktan uzak durmak, varoluşçuluk için içler acısı bir kaygıdır.¹³ Çünkü ölümü unuttuğumuz her defasında hile yaptığımız ve içimizdeki birini aldattığımız¹⁴ gerçeğiyle karşı karşıyayızdır. Bu bağlamda varoluşçuluk açısından ölüme yakalanmadan önce ölümü tartışmak gerekir. Ancak insanın sürekli olarak ölümden kaçmasının ardından büyük bir anlam gizlidir. Bunu May şöyle açıklar: “İşin aslı, genelde onun hakkında düşünmekten kaçıyoruz. O, ondan kaçışımızda bile bizimle. Bizimle, çünkü ondan kaçmak için çabalıyoruz.”¹⁵ Ancak her ne kadar ölümden kaçtığımızı sansak da hayat sigortası yaptırmamız veya vasiyet hazırlamamız ölüme hazırlık yaptığımızın göstergesidir.¹⁶ O halde her insan farkında olmadan ölümü düşünür ve ona göre hareket eder. Bundan ötürü Kierkegaard'ın en iyi yorumcularından biri kabul edilen Karl Jaspers'in ifade ettiği gibi “tüm felsefe tarihi ölüm üzerine bir düşünmedir.”¹⁷ Bu ifade, varoluşçu felsefenin insanı doğrudan ilgilendiren bir konu olması nedeniyle ölüm üzerine yeterince eğilmiş olduğunu gösterir.¹⁸

Kierkegaard ölümü Tanrı karşısında eşit olduğunu unutan insanların kendi aralarındaki rekabet oyunlarından, eğlencelerden ko-

¹¹ Søren Kierkegaard, *Korku ve Titreme*, çev., İbrahim Kapaklıkaya, İstanbul: Anka Yayınları, 2002, 76.

¹² Kierkegaard, *Günlüklerden ve Makalelerden Seçmeler*, 365.

¹³ Emmanuel Mounier, *Varoluş Felsefelerine Giriş*, çev: Serdar Rifat Kırkoğlu, Alan Yayıncılık, İstanbul: 1986, 91.

¹⁴ Cioran, 41.

¹⁵ May, 16.

¹⁶ May, 46.

¹⁷ Karl Jaspers, *Felsefe Nedir?*, çev., İsmet Zeki Eyüboğlu, Say Yayınları, İstanbul 2000, 76.

¹⁸ Mounier, 91.

parılan var olanın bireyselliği olarak görür.¹⁹ Bu bağlamda ölüm ‘herkesi memnun etmek için doğanın bulduğu en iyi şeydir’²⁰ ve bu hâliyle de ölümün kendine ait yurdu da yoktur, her yerde hazır ve nazırdır.²¹ Öyleyse ölüm herkesin ruhta birleşmesini arzu eden bir gerçekliğe sahiptir. Kierkegaard açısından Tanrı karşısında herkesi eşit tutan ölüme koşan ruhtur. Bu durumda tensellik(beden) ölmekten kaçarken ruh ölmeye hazırdır, çünkü ruh dünyadan kurtulmayı ister.²² Yaşamayı isteyen beden iken ruh ise bu dünyadan ve hapsoldüğü bedenden kurtulmayı amaçlar. Bu yüzden “yeryüzüne bırakılmış insanın var oluşu özü gereği sonludur, ölümlle sınırlıdır, ‘yüzü ölüme dönük var oluş’tur.”²³ O halde yaşam kaçınılmaz bir şekilde ölüme yürümektedir²⁴ ki burada insanın sadece ruh açısından ölüme tahsis edilmiş²⁵ olduğu açığa çıkar. Ölüm varoluştan bağımsız ve yalın halde kullanıldığında soyut ve anlamsızdır. Varoluşsal bakış açısına göre ‘ölüm’ değil ‘ölümüm’ öne çıkar. Böylece Kierkegaardçı varoluşçulukta *ölüm*den ziyade *benim ölümüm* önemlidir.²⁶ Çünkü ‘ölümümü ölmek, gerçekten de hiç kimsenin benim için yapamayacağı tek şey’dir.²⁷ Bu durum, ‘ben’in hakikatini açık bir şekilde ortaya seren en güçlü bir öz-nellik olup insanın yaşayabileceği en özel anlardan biridir.

Yaşam ve Ölümün Sınırında İnsanın Varoluşsal Hakikati

Bir paradoks olarak insan ölmek için doğar ve ölüm olmazsa ‘ben’lik de ortaya çıkmaz. O halde ölüm gelecekte olan bir sonu ifade ettiği gibi sonsuzluğa açılan bir kapı da olabilir. Dolayısıyla “ölüm her an başımıza gelebilecek bir olay olduğuna göre, her seçimin ölçüye sığmayan bir değeri vardır.”²⁸ Bu yüzden ölüm benim için ‘şu anda’ gerçekleşebilecek bir olasılıktır ve o ayağımın altındaki uçurum gibidir.²⁹ Çünkü benim ölümüm dışardan gelmez. Bundan dolayıdır ki ölüm bir ilinek değildir, tersine yüce bir olanağımızdır.³⁰ Bu konuda

¹⁹ Jaques Colette, *Varoluşçuluk*, çev., Işık Ergüden, Ankara: Dost Yayınları, 2006, 94.

²⁰ Cioran, 109.

²¹ Cioran, 158.

²² Kierkegaard, *Günlüklerden ve Makalelerden Seçmeler*, 732.

²³ Wahl Jean, *Varoluşçuluğun Tarihiçesi*, çev., Bertan Onaran, İstanbul: Panel Yayınevi, 1999.19.

²⁴ Mounier, 92.

²⁵ Reneaux, 155.

²⁶ Mounier, 54.

²⁷ Mounier, 92.

²⁸ Magill, 13.

²⁹ William, Barrett, *İrrasyonel İnsan*, çev., Salih Özer, Ankara: Hece Yayınları, 2016, 227.

³⁰ Mounier, 54.

Kierkegaard dölleme anında ölen böcekleri örnek göstererek ölümün bütün zevkiyle geldiğini belirtir. O halde yaşamın en üstün ve en yoğun zevk anı ancak ölümle gelecektir.³¹ Bu durumda ölüm, yüce olana ulaşılabilir yegâne umudu da kendisinde barındırır. Kierkegaard'a göre ölüm, "elbette olumsuz bir uğraktır ve hep öyle kalacaktır. Fakat ölümden özgürlükçü bir dönüşüm de vardır ve ölümün yol açtığı hasara karşı bir üstünlük kurmaya başlar.³² Böylece ölümün bilindiği kadarıyla basit bir şey olmadığı anlaşılabilir. Nitekim Kierkegaard açısından ölüm sanıldığı gibi ruh ve beden ayrılması değildir.³³ O halde ölüm insan için bir sınır veya bir sona eriş sunmaz. Hatta varoluşun ölümden önce ve ölümden sonra kendini gösterdiğini belirtmek gerekir. Bu bağlamda "...dünyada kendimi kaybetmeden bu dünyada kendimi gerçekleştirilmeyi ve ondan kaçmadan doğal sürecimin bir parçası olarak ölümü arzulanabilirim. Bu şekilde, ölüm yalnızca bir sınır değil ama bir ipucu ve kanıt olur"³⁴ ifadesi insanın yaşam ve ölümün bir sınırında olmadığını vurgulayan önemli bir ifadedir. Öyleyse ölüm kimlikten, sınırdan ve ciddiyetten uzak³⁵ yaşam içindeki gerçekliğin bir parçasıdır. Ölüm kavramının etimolojisine bakıldığından çarpıcı bir hakikat ile karşılaşırız. Çünkü ölüm hem bir çıkışı (ex) hem de bu çıkışla birlikte bir var oluşu (ex-ist) barındırır. Kierkegaard'ın *Baştan Çıkarıcının Günlüğü*'nde dipnot kısmında eksiztans kavramının kökeni üzerine şöyle bir analize yer verilmiştir:

Existence [Varoluş] sözcüğünün orijinal anlamı "...dan öne çıkmak" gibi bir şeydir, Latince ex ("...den dışarı") ön eki ile sistere ("durmak, yerleşmek, oturmak") fiilinin birleşmesinden oluşur. Son çalışmalarıyla Kierkegaard da dâhil olmak üzere, varoluşçu yazarlar bu terimi insan varlığını öteki varlıklardan ayırt etmek için kullanırlar. İnsan, nesnelere dünyasından bir tür "dışarı çıkış"tır ki bu çıkış, o nesnelere ve insan olmanın her bir vakada ne anlama geldiği konusunda ilgili sorular içerir.³⁶

Böylece doğrudan insan için kullanılan bu kavram 'dışarıya açılan', 'ortaya çıkan' bir yerden başka bir yere geçen, eyleyen anlamında kullanılmaktadır. Şüphesiz eyleyen ve bu eyleminde bir varoluş

³¹ Kierkegaard, *Günlüklerden ve Makalelerden Seçmeler*, 173.

³² Kierkegaard, Sören, *İroni Kavramı*, çev., Sıla Okur, Ankara: İmge Kitabevi, 2009, 74.

³³ Kierkegaard, *İroni Kavramı*, 78.

³⁴ Blackham, 58.

³⁵ Cioran, 158.

³⁶ Sören, Kierkegaard, *Baştan Çıkarıcının Günlüğü*, çev., Süha Sertabiboğlu, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2010, 135.

çinde olduğunun farkında olan tek varlık insandır, yani ‘tekel bi-rey’dir. Böylelikle Kierkegaard çoğu yerde insan, ekzistans, ben, varoluş gibi kavramları birbirinin yerine kullanır. Çünkü varoluş, yaşamın bizzat kendisidir³⁷ ve aynı zamanda ideallik ile gerçeklik arasında aracı görevini yürütür. Bu göreviyle varoluş varlık ile düşüncüyü hem ayıran hem de birleştirendir. Öyleyse sıkıntı, ıstırap, kaygı, sabır gibi birçok insanî unsur varoluşun içinde kendini açığa vurur³⁸ ve bunlar insan dışı varlık dünyasında olmayan şeylerdir. Bu durumda dünyada ölmeyi bilen veya onun farkında olan tek varlık insandır denebilir. Bunu ifade ederken, aslında, yaşamın da farkında olmanın sadece insana ait olduğunu belirtmiş oluyoruz. Cauly’ye göre varoluş, genel olarak, dünyada insan dışında var olan diğer şeylere (bir gazete, bir taş vs.) karşılık gelse de kelimenin tam anlamıyla insana denk düşmektedir.³⁹ Foulquie ise var olmak ile bulunmak aynı anlama gelmediği için taşların ‘bulunmakta’ olan olduğunu iddia eder. Böylece varoluş insanın hakikati olarak bir durum değildir, bir edimdir ve olabirlikten gerçeğe geçiş yapandır.⁴⁰ Bununla birlikte ölüm de varoluşun ucunda olan veya varoluşa yapışık duran bir edimdir. Öyleyse ölüm bir durum olmadığı gibi bir geçiş de olamaz.⁴¹

İnsan ölüm sayesinde bir bedene sahip olduğunu anlar. Dünyada kayıp bir varoluş yaşayan insan, bu sayede ölüm fikrini elde eder. Öyleyse ölüm bir karşılaşma olduğu gibi aynı zamanda bir kavuşmadır. İnsan bir bedeni olduğunu fark ettiğinde, buraya, sonradan geldiğini ve bir gün bu bedenden ayrılacağını da anlar. Dolayısıyla her bir insan bu dünyada geçici olduğunu fark eder. Bu aynı zamanda insan-dünya ilişkisinin de oluşmasıdır. Buna göre ruh ve duyumsallığın birbirinden ayrılıp yeniden bir araya gelmesi bu dünyada oluşan yeni bir olanaktır.⁴² Bu olanak ölüm karşısında kişinin bu dünyada ne gerekiyorsa onu yapması ve yaşama gücü elde etmesidir. Böylece birey ölüm sayesinde kendini tanır ve kendi kişiliği için çaba gösterir. Bu konuda M. Koyré’nin “insan ölümlüdür ve yeryüzünde bunu bilen, bilebilen tek varlık O’dur. İnsanın temel özelliği işte bu amansız sınırlılık,

³⁷ Olivier, Cauly, *Kierkegaard*, çev., Işık Ergüden, Ankara: Dost Kitabevi, 2006, 55.

³⁸ Colette, 67.

³⁹ Cauly, 54.

⁴⁰ Paul Foulquie, *Varoluşçuluk*, çev., Yakup Şahan, İstanbul: İletişim Yayınları 1991, 39.

⁴¹ Cioran, 79.

⁴² Ronald Hall, L., “The Origin Of Alienation: Some Kierkegaardian Reflections On Merleau-Ponty’s Phenomenology of the Body”, (Yabancılaşmanın Kökeni: Merleau Ponty’nin Beden Fenomenolojisi Üzerine Bazı Kierkegaardçı Yansımalar), *International Journal for Philosophy of Religion*, Vol. 12, No. 2 Published by: Springer Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/40018252>, (Erişim Tarihi: 02.10. 2020), 113

ölümlülük, sonluluktur, ölümlü olduğunu bilmesi, bilebilmesidir”⁴³ deyişi doğrultusunda ölüm bilincinin insanı diğer tüm varlıklardan ayıran bir durum olduğu anlaşılmıştır. Böylece ölüm insan için sonsuzluğun farkına varıştır ve yeni bir başlangıçtır. Ancak insanın ölümü onun özel bir durumu olduğu gibi aynı zamanda da en saçma olanıdır ve yaşamın her anında var olmandır. Oysa insan ölümü en son merhale olarak görür ve onu eğlencelerle unutmaya, geçiştirmeye çalışır.⁴⁴ Bu konuda Cioran insanın ölümü kabul ettiğini ama ölümün saatini kabul etmediğini ifade ederek⁴⁵ konuyu çarpıcı bir şekilde açıklığa kavuşturur. Yine Cioran’a göre “herkes, kendi iç dünyasında ölmez olduğunu hisseder ve öyle inanır”⁴⁶ ki bu da ölümün, aslında, yaşamın içinde olduğunu kanıtlar.

Genel olarak ölüm nesnel ve evrensel bir durum olarak görülür, ama ölümün aslında öznel bir keşif olduğu gerçeği söz konusudur. Böylece ölüm tekil bir varoluş olarak yaşanabilir olmandır.⁴⁷ Öyleyse insan bir ‘ben’ olarak ölür ve hiç kimse başkasının yerine ölemez. Dolayısıyla ‘yaşamını başkası uğruna feda etme’ olanaksızdır. Öyle olsa bile, yine de, kişi kendisi için ölmüştür. Bu durum sadece ölüm için değil yaşam için de aynıdır. Yaşarken kimse başkası olamaz ve geleceğini başka bir gelecekle değiştiremez. Ondan ötürüdür ki insan geleceğine sınıksız sarılır ki bu da onun ölüme karşı direnmesine neden olur. Fakat insan ölmeyecekmiş gibi yaşamına devam ederken aslında ölmek için yaşar. Bu ise tam olarak bir paradokstur. Bu paradoksun bir yanı korku, diğer yanı ise umuttur. Bu yüzden ölümün, insanı korkutması normal bir durumdur. Çünkü “...ölümünden korkmayan insan, gerçekte yaşamıyor demektir.”⁴⁸ Ancak insanın ölümden korkması benliğini bu dünyada yitirmesinden daha az tehlikelidir. Bu konuda Blackham’ın “gerçekten de ölümden daha çok korkulacak şeyler vardır, nesnel yer dolduruculara (örneğin, bir partiye ya da devlete) bağlılıktan kaynaklanan kişinin kaybedilmesi ya da orada varlığa geri dönüş; böylece kişi yaşamadan ölmüş olur”⁴⁹ ifadesi insanın, asıl, kendi benliğini yitirmekten korkması gerektiğini açıkça ortaya koyar. Bunun yanında insanın ölümden korktuğu ve ondan kaçtığı doğrudur, ama gerçekte ise insan ölüme gider. Bu bağlamda Cioran insanın asıl koşusunun doğumdan çırpınarak çıkmak olduğunu ifade

⁴³ Wahl, 43

⁴⁴ Mounier, 92

⁴⁵ Cioran, 129.

⁴⁶ Cioran, 164.

⁴⁷ Magill, 38

⁴⁸ Barrett, 99.

⁴⁹ Blackham, 58.

eder ve ölüm korkusunun da doğum anındaki endişenin geleceğe yansımından başka bir şey olmadığını iddia eder.⁵⁰ İnsanların ölüm karşısında korkuya veya kaygıya kapılmalarının diğer bir nedeni ise öldükten sonra kaçırdığımız şeylerden dolayıdır. Bu konuda Epikürosçu filozof Lucretius'a dayandırılan *önce* ve *sonra* argümanı önemlidir. Lucretius'a göre doğmadan önce kaçırdığımız şeyler için üzülmiyoruz, öldükten sonrakilere de üzülmemize gerek yoktur.⁵¹

İnsandaki kaygının kaynağı olan ölümün belirsiz oluşu bu durumun başlıca nedenidir. Bu konuda Kierkegaard, Sokrates'in 'ölümün ne olduğu ve ölümden sonra ne olacağı veya bir şey olup olmayacağı konusunda tamamen bilgisiz...' oluşuna göndermede bulunarak ölüm hakkında kesin bir bilginin mümkün olmadığını savunur.⁵² Sokrates'e atfedilen 'bildiğim bir şey varsa o da henüz bilmediğimdir' deyişi tam da ölüm için geçerli olan bir deyiştir. Bu yüzden ölüm, yaşamın kesinsizliğinin, bir başka deyişle, belirli olmayışının en anlamlı kanıtıdır.⁵³ Yukarıda da ifade edildiği gibi klasik veya adına geleneksel felsefe dediğimiz felsefede Sokrates'in bu ifadesi epistemolojik bir tartışma olarak yorumlanmıştır. Oysa Sokrates'in ifade etmeye çalıştığı şey çok açıktır: Nasıl ki insan üzerine yorum yaparken zorlanıyorsa ölüm için de aynı şey geçerlidir ve bu da bilgi sorununu aşan bir gerçekliktir. Dolayısıyla ölüm var olan bir hakikattir ama onun tam anlamıyla nasıl olduğunu bilemeyiz, bilmek için bireyin ölümü yaşaması gerekir. Ölümü yaşasak bile bunun bir ölüm olduğunu anlamamız mümkün olmayabilir. Ölümü yaşamayı aktarmak da imkân dâhilinde olmadığı için ölüm gizemini korumayı sürdürmektedir. Cioran'ın 'ölüm karşısında "giz" ile "hiçbir şey" arasında olduğunu ifade etmesi⁵⁴ ölümün bir gizemi barındırdığını açıkça ortaya koyar. Bu konuda Kierkegaard, ruhun hayatın temeli olduğunu ama hayatın ölümle karşıt oluşunu hatırlatır. Onun açısından "hayat ve ölüm arasında nasıl bir karşıtlık ilişkisi olduğu açıklanmadığı sürece, ruhun bedenle olan ilişkisi olumsuz olarak algılanacak ve ruhun beden dışındaki hayatı hep yüklemsiz ve belirsiz olarak kalacaktır."⁵⁵ Öyleyse ölüm her an gelebilecek bir belirsizliği içerir ve yaşam içinde aldığımız her karar, kendine özgü bir önem kazanır.⁵⁶ Çünkü aldığımız en son karar veya eylem bu yaşamda yaptığımız son şey olabilir. Ruhla bed-

⁵⁰ Cioran, 14.

⁵¹ May, 105.

⁵² Kierkegaard, *İroni Kavramı*, 299.

⁵³ Magill, 38.

⁵⁴ Cioran, 28.

⁵⁵ Kierkegaard, *İroni Kavramı*, 85.

⁵⁶ Magill, 38.

nin kendi arasındaki çekişme doruğa ulaştığında ölüm gelir ve ruh bedeni ebediyen terk edip başka bir şeye dönüşür. Kierkegaard, ölüm anını gece ve gündüzün arasındaki son çekişmeye benzetir.⁵⁷ Bu çekişmenin son derece zorlu geçtiğini ifade eden Kierkegaard bunu şöyle betimler:

Tıpkı denizde tehlikede olan bir adamın, bir başka boğulmakta olan adamın bacağına tutmaya çalıştığında, bütün gücüyle onu itmesi gibi, bedenim de ruhuma yapışmış beni aşağıya çeken ağır bir yük gibi ve bu sürükleniş ölümle sona erecek. Tıpkı trenin yapısına göre motorları çok büyük gelen buharlı gibi: İşte ben bu ıstırabı yaşıyorum.⁵⁸

Böylece Kierkegaard yaşamın çekişmeli bir şekilde sona ermesi karşısında derin bir acı çeker. Çünkü “...ölüm geçmişe anlamını verecek olan bir geleceği acımasız bir biçimde yok ederek yaşamın alacağı her türlü anlamı ortadan kaldırır. Üstelik, varlığını, hiçbir şey üretmeyecek olan bir şeyin devinimsizliği içinde dondurur.”⁵⁹ Böylelikle ölümle birlikte insan geleceğini görebilme imkânını birkaç saniye içinde yitirmiş olur ve geçmiş bir bıçak gibi kesilmiştir. Bundan sonra kişinin bu dünyada alacağı bir nefesi yoktur. Ancak Blackham’a göre ölüm gerçekleştiğinde insanın bu dünyadaki olasılıklarının tükendiği doğru olmakla birlikte bunun tam anlamıyla yok olduğu söylenemez. Bu durumda ölüm sahibini yıkmayan bir şey olup başına gelen bir kaza olarak anlaşılmalıdır.⁶⁰ Ölümden sonrasını tartışan Kierkegaard’a göre bir insan öldüğünde ‘ötekine’ dönüşür ve bu ‘öteki’, Tanrısal bir kata çıkar.⁶¹ Burada da varoluşçu tezler olduğu gibi devam eder ve insanın orada da tek başına olacağı bildirilir: “Bütün ruhların öldükten sonra dirildiği Hesap Günü ne kadar dehşetlidir: tamamen yalnız başına olmak, yalnız başına ve hiç kimse tarafından tanınmadan, hem de hiç kimse tarafından.”⁶² Buradan anlaşılmaktadır ki ölüm ve ölümden sonraki yaşam da tekildir. Bireyin öldükten sonra gömüldüğü mezarın bile tekil olması yaşarken ve ölümlen yalnız olduğunu ortaya koyar. Yaşam ve ölüm arasındaki tüm karşıtlığa rağmen ölüm, varoluşu canlı tutan bir işleve sâhiptir.

⁵⁷ Kierkegaard, *İroni Kavramı*, 89.

⁵⁸ Kierkegaard, *Günlüklerden ve Makalelerden Seçmeler*, 237.

⁵⁹ Mounier, 93.

⁶⁰ Blackham, 100.

⁶¹ Kierkegaard, *İroni Kavramı*, 88.

⁶² Kierkegaard, *Günlüklerden ve Makalelerden Seçmeler*, 140

Tüm bunların yanında ölüm, insan tarafından seçilmeyen bir hakikattir. Öyleyse “ölüm benim için yüksek bir olasılıktır, çünkü gerçekleşmesi kaçınılmazdır ve benim tarafımdan, hiçbir kurtuluş ya da seçim şansı olmaksızın, en gerçek şekliyle gerçekleştirilecektir.”⁶³ Neticede bu yaşamda insan ölümü değil, ölüm insanı seçer ve bunun ne zaman gerçekleşeceğine de insan karar veremez. Bu durumda insan ‘ölümü intiharla değil, her şeye zarar veren ve gerçekleşmesi her an olasıymış gibi, kendi mevcudiyetinde yaşayarak’⁶⁴ anlayabilir. Dolayısıyla insan mahvolmuş bir durumda olsa bile bir ihtimalin geleceğini içinde yaşatır. İhtimalin var oluşu umutsuzluğun intihara dönüşmesini engelleyen bireysel bir iman gücüdür. Dolayısıyla geleceğe iman etme ‘ben’i ‘ben’ yapan bir hakikattir ve bu hakikatin içinde ölüm de gelecekte olabilmesinden ötürü ‘ben’ için anlam kazanır. İhtimalin tükenişi ise kişi için son bir merhale olan intiharı sunar. Bu bağlamda Cioran’a göre ölüm, her işi fiyasko ile biten ve bundan hoşlananlar için bir lütuf gibi görünmektedir. Dolayısıyla bir baltaya sap olmayanlara ve olmak istemeyen herkese bir ödül şekline dönüşür. Çünkü ölüm onlara hak verecektir ve onların yapacağı son bir zafer⁶⁵ olarak kalacaktır. Aynı zamanda ölümü seçen kişinin seçme özgürlüğüne sahip olduğu ve kendi ölümünü seçmesi gerektiği sanısı da söz konusudur. Ancak bunun pagan bir inanma sonucu olduğunu iddia eden Kierkegaard’a göre kişinin kendi bedenine yönelik bu eylem tinin en yüksek derecedeki günahıdır. Üstelik intihar aynı zamanda Tanrı’ya karşı işlenen bir suçtur. Çünkü kişi sâhip olduğu bedeni kendisi yaratmadığı için o beden aslında onun değildir. Böylece başkasına ait olan bir şeyi ortadan kaldırmak bir suça işaret eder. Çünkü insan kendini öldürerek aslında bir cinayet işlemiştir. Bedene yönelik bir öz saldırı olan intiharı gerçekleştiren kişi ben olmayı ortadan kaldırır ve Tanrı’yla olan bağını da yitirir.⁶⁶ Dolayısıyla intihar umudu öldürmektir ve bu da bireyin kendisine yönelik korkunç bir ihanetidir. Kierkegaard intihar karşısında bireyin yapması gereken şeyin Tanrı’ya inanmak ve bu yönde benliğini yetiştirmek olduğunu belirtir. O’na göre her insan, yaşamda kendi payına her türlü talihsizliği yaşasa da ve bir tek mutlu gün geçirmese bile yine de dayanmak zorunda olduğunu ancak Tanrı’ya inanarak öğrenir.⁶⁷ Zaten yaşamın anlamı doğal

⁶³ Blackham, 100.

⁶⁴ Blackham, 101.

⁶⁵ Cioran, 201.

⁶⁶ Sören, Kierkegaard, *Ölümçül Hastalık Umutsuzluk*. çev., M. Mukadder Yakupoğlu. Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2010, 57.

⁶⁷ Kierkegaard, *Günlüklerden ve Makalelerden Seçmeler*, 242

olarak ölmektir, çünkü ruh ölümü bekler. Bu yüzden hayvanî bir seçenek olarak intiharı seçen birey ruhuna karşı bir isyanda bulunmuştur. Böylece insan kendi bedenine zarar verirken aslında kendi olanaklarını ortadan kaldırarak öz benliğine karşı bir suç işlemektedir. Kendini öldüren kişi özgürlüğü de öldürmüştür. İntiharın eşiğine gelen kişi, umutsuzluğun içinde boğulmaktadır ve belki de bu onun son çırpınışıdır. Bu bağlamda umutsuzluk zirveye çıktığında bireyin son bakışları, son gülüşleri, son umutları vb. yaşanır. Böylece intihardaki umutsuzluk diğer tüm umutsuzluklardan daha dehşetli ve trajiktir. O halde yaşama tutunmaya olan imanın olmayışı özgürlüğün olmayışının da ispatıdır. Bu aynı zamanda insanın kendine olan dönüşü yitirmesi ve kendinden uzaklaşması anlamına gelir. Dolayısıyla özgür olmayış aynı zamanda umutsuzluk içinde olmaktır ve bu durumda iman da yitirilmiştir. Öyleyse ölüm insanın seçtiği değil, beklediği bir hakikat olarak yaşam içinde yerini alır. Bu durumda insanın ölümü beklemekten başka seçeneği yoktur.

Sonuç

Ölüm her bir insanın sadece bir kez karşılaşacağı tekil bir varoluşa karşılık gelen ve tüm insanları eşitleyen bir gerçekliktir. Bu bağlamda ölüm düşüncede var olan kavramsal bir gerçekliği aşan bir hakikat olarak doğrudan yaşamdan çıkandır. Yaşam ve ölüm, bu bağlamda, iç içe olan ve aralarında keskin bir sınırın olmadığı bir paradoksu ifade eder. Bu paradoks aşılma için değil yaşanma için vardır ve insan bunu yaşayarak gerçek anlamda tekil bir birey olduğunu kavrar. Bu doğrultuda varoluşçu felsefenin bu konuya en çok yaklaşan ve bu konuyu derinlemesine anlamaya çalışan bir bakış açısına sahip olduğunu belirtmek gerekir. Bu bakış açısının oluşmasına öncülük eden ise Kierkegaard olmuştur. Onun felsefesinde 'seçme' bir hakikat olarak insanın gerçek varoluşunu ortaya koymasına rağmen ölümün seçilmemesi gerektiği iddiası çarpıcıdır. Çünkü insan ölümü seçerek, aslında, gelecekteki tüm olasılıkları ortadan kaldıran bir günaha bu-laşmış olur. Öyleyse yaşamın kendisini ortadan kaldıran intihar aslında ölümü de aşan varoluşsal bir kriz olarak karşımıza çıkmaktadır.

Kaynakça

Barrett William. *İrrasyonel İnsan*. çev., Salih Özer, Ankara: Hece Yayınları, 2016.

Blackham, H. J. *Altı Varoluşçu Düşünür*. çev. Ekin Uşşaklı. Ankara: Dost Kitabevi, 2005.

- Cauly, Olivier. *Kierkegaard*. çev., Işık Ergüden. Ankara: Dost Kitabevi, 2006.
- Cioran, Emil Michel. *Doğmuş Olmanın Sakıncası Üzerine*. çev. Kenan Sarıalioğlu. İstanbul: Gendaş Kültür Yayınları, 2001.
- Colette, Jacques. *Varoluşçuluk*. çev., Işık Ergüden. Ankara: Dost Yayınları, 2006.
- Ferguson, Robert. *Kierkegaard'dan Hayat Dersleri*. çev., Elif Ersavcı. İstanbul: Sel Yayıncılık, 2017.
- Foulquie, Paul. *Varoluşçuluk*. Çev., Yakup Şahan. İstanbul: İletişim Yayınları. 1991.
- Hall, Ronald L. "The Origin Of Alienation: Some Kierkegaardian Reflections On Merleau-Ponty's Phenomenology of the Body". (Yabancılaşmanın Kökeni:Merleau Ponty'nin Beden Fenomenolojisi Üzerine Bazı Kierkegaardçı Yansımalar). International Journal for Philosophy of Religion, Vol. 12, No. 2 Published by: Springer Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/40018252>, (Erişim Tarihi: 02.10. 2020)
- Jaspers, Karl. *Felsefe Nedir?*. çev., İsmet Zeki Eyüboğlu. İstanbul: Say Yayınları, 2000.
- Kierkegaard, Søren. *Baştan Çıkarıcının Günlüğü*. çev., Süha Ser-tabıboğlu. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2010.
- Kierkegaard, Søren. *Günlüklerden ve Makalelerden Seçmeler*. çev., İbrahim Kapaklıkaya. İstanbul: Anka Yayınları, 2005.
- Kierkegaard, Søren. *İroni Kavramı (Sokrates'e Yoğun Göndermelerle)*. çev: Sıla Okur, Ankara: İmge Kitabevi, 2009.
- Kierkegaard, Søren. *Korku ve Titreme*. çev., İbrahim Kapaklıkaya. İstanbul: Anka Yayınları, 2002.
- Kierkegaard, Søren. *Ölümcül Hastalık Umutsuzluk*. çev., M. Mukadder Yakupoğlu. Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2010.
- Magill, Frank. *Egzistansiyalist Felsefenin Beş Klasiği*. çev., Vahap Mutal. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1992.
- May, Todd. *Ölüm*. çev., Emre Keser. İstanbul: Say Yayınları, 2019.
- Mounier, Emmanuel. *Varoluş Felsefelerine Giriş*. çev., Serdar Rifat Kırkoğlu. İstanbul: Alan Yayıncılık, 1986.
- Reneaux, Roger. *Egzistansiyalizm Üzerine Dersler*. çev: Murtaza Korlaelçi. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Matbaası, 1994.
- Taşdelen, Vefa. *Kaygıdan Umuda Varoluşun Renkleri*. Ankara: Hece Yayınları, 2017.

Wahl, Jean, *Varoluşçuluğun Tarihçesi*. çev., Bertan Onaran. İstanbul: Panel Yayınevi, 1999.